

Ольга Макарова,

студентка 6 курсу

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **В. М. Мойсієнко,**

доктор філологічних наук, професор.

Овруцька книга 1678 р. як відображення українсько-польських мовних контактів: особливості словотвору та відмінювання дієслів

У статті проаналізовано деякі особливості словотвору та відмінювання дієслів Овруцької книги 1678 р.

Актові книги Овруцького гродського уряду зберігаються в Центральному державному історичному архіві у м. Києві [1]. Ці книги мають неабияке значення для вивчення історії становлення та розвитку української мовної системи, а починаючи з др. пол. XVII ст. – і польської. Досліджувана пам'ятка (найдавніша, яка зберігається в архіві) містить різні судові справи (реляції, посесії, маніфестації, обляти, протестації) за 1678 рік. Усього в книзі 70 аркушів. Крім актів за 1678 рік, в один конволют переплетені також книги за 1679 та 1680 рр. Визначити кількість писарів, які працювали над книгою, важко, адже на 70 аркушів книги трапляється щонайменше п'ять почерків, в той час, як у тексті більшості справ книги маємо вказівки на одного писаря: Стефан Вишпольський – коморник граничний Київський, писар гродський овруцький. Автограф овруцького писаря знайдено лише в кінці книги за 1679 р.

Особливість майже всіх збережених актових книг Овруцького гродського уряду полягає в їх двомовності: протоколи й есхатоли писані тогочасною українською мовою, а основні частини – польською. Хоча деякі справи мають іншу структуру: протокол – українською мовою, основна частина та есхатол – польською, або частина основного викладу відбувалася українською мовою, що свідчить про двомовність писаря та можливість вільного переходу з однієї мови на іншу.

До сьогодні овруцькі актові книги ще не були об'єктом спеціального дослідження з погляду особливостей староукраїнської та старопольської мов.

У статті проаналізовано словотвір дієслів та основні риси дієвідмінювання.

Особливості дієслівного словотвору. Дієслова як у відмінюванні, так і в ділянці словотвору суттєво відрізняються від іменних частин мови. Аналіз дієслівного словотвору ускладнюється не лише тим, що від кожного дієслова, на відміну від інших частин мови, ми маємо дві основи (інфінітивну та теперішнього часу), а й тим, що в системі дієслова тісно переплітається словотворення зі словозміною: за допомогою словотворчих суфіксів і префіксів створюються слова з новими лексичними значеннями та нові дієслівні форми [2, с. 355].

Суфіксація й префіксація є основними способами творення дієслівних форм в історії української та польської мов.

Суфіксація. Загальна кількість власне дієслівних суфіксів у слов'янських мовах була обмежена. Більшість дієслів утворювалася за допомогою суфіксів: *-ну-*, *-ѣ-*, *-и-*, *-а-*, *-ва-*, *-ова-* (*-ева-*). Ці суфікси одночасно виконували функції словотвірних засобів нових дієслів і показників дієслівних основ інфінітива [2, с. 355]. Польська мова успадкувала від праслов'янської такі суфікси дієслівних основ: **-a-* → *-a-*, **-ě-* → *-e-*, **-i-* → *-i-*, **-nQ-* → *-nq-*, **-u-//-ov-* → *-u-//-ow-*, **-ova-* → *-owa-* [12, с. 118-120].

З дієслів основи I класу, що мають корінь на приголосний, в книзі виступає лише дієслово *могти* – *быт ны могло* 35.

До числа поширених афіксів староукраїнської мови належить суфікс основи дієслів II класу *-а-*. Проте кількість коренів, з якими він поєднується, незначна. В книзі зафіксовано наступні приклади: *писав* 9 зв., *отримав* 10, *признав* 29, *казав* 9 зв., *читав* 29. В українській і польській мовах цей суфікс бере участь у творенні дієслів недоконаного виду: *actykowac* 8 зв., *strzelac* 39, *budowac* 17 зв., *dawac* 25 зв.

За допомогою суфікса основи Х класу *-и-* у слов'янських мовах творилася досить незначна кількість дієслів переважно відіменникового або відприкметникового походження [4, с. 238]. Відповідним способом утворилося дієслово *просити* – *просили* 15, *просиль* 10. В польській мові йому відповідає суфікс *-i-*, з яким у книзі зафіксовано ряд форм, наприклад: *bic* 39, *boronic* 37, *chodziec* 39 зв., *czynic* 30 зв. / *czinic* 51 та ін.

XI клас атематичних дієслів представлений похідними словами та формами дієслів *быти* і *дати*: *быт* 35, *быль* 9, *был* 29, *была* 35, *есть* 17 зв., *далъ* 10, *подалъ* 9, *подали* 14 зв. В польській частині, крім відповідних еквівалентів до вище вказаних утворень (*byc* 35 зв., *dac* 17 зв., *dawac* 25 зв. та ін.), виступають форми дієслова **vĕděti*: *niewiedziec* 43 зв., *wiedziec* 49 зв. / *wiedziec* 9 зв., *wiedział* 38 зв., *wiedząc* 42 зв.

Ще в давньоукраїнській мові показником інфінітива послідовно виступає успадкований з праслов'янської мови афікс *-ти*. Варіант суфікса інфінітива *-ть* в давньоукраїнській мові вживався рідко, лише в позиції після голосного і власне здебільшого там, де мав би бути супін [4, с. 256]. Однак у книзі знаходимо декілька прикладів його використання – *принять* 29: *просил, абы принять*; *Вписать* 10: *далъ Вписать*. Форми на *-ть* широко знані в північних діалектах (між тим і у середньополіських говорах, в межах яких знаходиться Овруч) та в ряді південно-східних говорів; виникли вони внаслідок повної редукції кінцевого *-и* [2, с. 340]. З такою фіналлю інфінітиви переважно виступають у складених сполуках минулого часу та умовного способу.

Префіксація. Як засвідчують пам'ятки, у мові XVI – пер. пол. XVII ст. помітна виразна тенденція до збільшення ролі префіксації в дієслівному словотворі, що природно позначається на активності окремих префіксів [4, с. 251]. Префіксація передовсім виступає у творенні нових форм дієслова [9, с. 334]. На думку З. Клеменевича, префікси виконують видорозрізнявальну функцію, тобто призводять до зміни виду основних дієслів та модифікують значення стану під різними якісними поглядами [10, с. 651-654.].

Префікса *по-* який стає в цей період найуживанішим. Крім граматичної функції творення недоконаного або доконаного виду, префікс має семантичне значення переміщення якогось елемента, знищення, ушкодження, дистрибутивності дії [11, с. 158]. В українській частині пам'ятки маємо лише одне дієслово, утворене за допомогою префікса *по-* – *подалъ* 9 та два дієприкметники: *подавъши* 36, *посправши* 10, з чого важко зробити певні висновки про семантичний потенціал цього префікса.

Невеликою кількістю прикладів представлено в книзі функціонування префікса *при-*, який на той час відзначався високою продуктивністю: дієслово *призналъ* 29 та дієприкметники *примуючи* 29, *пръимуючы* 15, *прънявши* 9. Більшість дієслів з цим префіксом означають загалом наближення до чогось. Також такі дієслова можуть означати додаткову дію, що є паралельною до тієї самої, або іншої дії [13, с. 47].

Чітко простежується значеннєва фінитивність префіксів *с-* / *з-*, які різнилися лише з фонетичної точки зору: *с-* виступав перед глухими приголосними фонемами – *ствєрдивъши* 29, а *з-* перед голосними та дзвінками приголосними фонемами – *змоцнивши* 29. Деривати з цим формантом мають семантику скупчення, зібрання до купи, поєднання і виконують граматичну функцію творення доконаного виду.

В українській мові з попередніх періодів продовжують функціонувати префікси *о-* (*о-*), *со-*, *у-* / *в-*, за допомогою яких ще в давньоукраїнський період почало оформлюватися значення доконаності дії, що ілюструють приклади з книги: *созналъ* 10, *сознавъши* 10, *уписав* 9 зв., *вписать* 10, *описуєть* 29, *оотрималъ* 10. Починаючи з XIV ст. пам'ятки відображають досить багато прикладів змішування префіксів *в-* та *у-*. Злиття цих давніх префіксів на українському ґрунті, напевно, сталося під впливом відомого фонетичного явища – чергування *у* з *в*, що властиве українській мові. Усі зазначені префікси, функціонування яких відбито в Овруцькій книзі, за винятком префікса *со-*, до сьогодні зберегли продуктивність і властиву їм семантику. Останній вже на час

написання книги поступався у частотності використання своєму фонетичному відповіднику префіксу *зо-*, паралельно з яким він виступав перед сполученнями приголосних [4, с. 240].

Реалізація і функціонування дієслівних форм. Зміни в дієслівній системі, що сталися протягом історії у східнослов'янських мовах, зокрема і в українській, найвиразніше проявилися в зміні системи часових форм, що в свою чергу пов'язано зі змінами, які відбулися в категорії виду. В основу видових розрізень лягло відокремлення понять завершеності (або умовної завершеності) і незавершеності дії. Найбільше такі зміни стосуються дуже розгалуженої в давнину системи форм минулого часу. Меншою мірою зміни охопили форми майбутнього часу [2, с. 269].

В Овруцькій книзі порівняно ширше представлено форми дієслів минулого часу, що дозволяє зробити певні висновки про їх оформлення та рівня впливу польської мови на дієслівну парадигму української мови.

Не характерними для мови досліджуваної книги є форми аориста, який у XVI – першій половині XVIII ст. продовжував уживатися за традицією в пам'ятках давньоукраїнської мови [4, с. 292]. Загалом пам'ятки XVI–XVII ст. дають велику (порівняно зі старшими пам'ятками) кількість прикладів злитих форм складеного минулого часу. В Овруцькій книзі знаходимо: *Янъ Трипольскии ..... подалъ пер ѡблятам ѡриинал 7; Ja тєди ..... читаломъ 7; Ja в книги, и до него уписаѡ, казалам 9 зв.; ѡ томъ лишъ рєляцию свою созналъ и просилъ ... 10; аби ..... далъ Вписать, што ѡтрималъ 10; паноѡе Janъ и Остаф Трытолскиє ..... подали скрътътъ ..... которого подавши просили 15; Ja тєды, уряд прьимуючы, чыталєм 15; Ja фтєди уряд ѡниго примуючы до книг читалом 53 зв.* та ряд інших.

Аналіз наведених прикладів відображає наступну тенденцію: на час написання книги в мові писарів абсолютно переважають форми для вираження минулої дії з активним дієприкметником на *-ль* (*л*); форма дієслова минулого часу на *-въ* (*в*) зустрічається в тексті пам'ятки лише один раз: *уписаѡ*.

О. Шахматов відносив зміну *л* на *в* до XII ст. [7, с. 35]. У мові давніх пам'яток дане явище відбито слабо, оскільки їх автори або переписувачі суворо дотримувалися у цьому відношенні традиційних написань [2, с. 314].

Окремо варто зупинитися на формах, які являють собою поєднання основної складової частини перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, zdeформованому вигляді: *читаломь*, *казалам*, *чьталем*. Перша форма абсолютно переважає у вживанні, друга й третя трапляються лише по одному разу. Українські форми з *-омь*, очевидно, підтримувалися польським впливом, де форми на *-емь* були нормою. Отже, оскільки форма на *-омь* використовувалась лише в сталому юридичному сполученні слів, то, можливо, в такому контексті вона закріпилася саме під впливом польської мови. Минулий особовий час був новим явищем для української літературної мови XVI–XVII ст., і витворився він не без польського впливу на базі колишнього перфекта. Поширення синтетичного перфекта на всі стилі й по всій території впливу давньої української літературної мови припадає на XVI–XVII ст., тобто на період найактивнішого польського мовно-літературного впливу [5, с. 194-195; 6, с. 12.]. Наведені вище приклади підтверджують тенденційність зміни складених форм минулого часу в прості або аглютинативні [9, с. 307].

Неозначено-особові форми на *-но*, *-то* вживалися ще в давньоукраїнській мові і були поширені в мові староукраїнських грамот XVII ст. Їх поява пов'язана із занепадом на українському ґрунті нечленних дієприкметникових форм [2, с. 347-348; 4, с. 269]. У досліджуваній нами пам'ятці маємо декілька прикладів використання цієї форми в конструкціях складеного минулого часу, рідше самостійно: *єсть уписано* 17 зв., *уписанѡ* 15 зв. Сполучення слів типу *єсть/было уписано // przyjęto i zapisano było* повторюються практично у кожній справі книги і являють собою стійке сполучення, очевидно, кальковане з польської мови.

Форми теперішнього часу в українському тексті представлені досить скупо – маємо лише 2 словоформи III особи однини, та 1 словоформу III особи

множини: *описуєть* 29, *обмовляєт* 52, *и тие суть* слова *его* 29. Форми III особи однини з твердим закінченням, яке на письмі передавалося через *-ть* або *-т*, у пам'ятках з різних територій східного слов'янства починають фіксуватися десь від XIV ст. Зрідка форми на *-ть* трапляються в «Остромировому євангеліє» 1056-1057, куди вони, можливо, потрапили зі старослов'янських оригіналів. Фіксація таких форм в українських грамотах значно почастишала в XVI-XVII ст. Під зазначений період підпадає і Овруцька книга. В граматиці М. Смотрицького, очевидно, у зв'язку з орієнтацією на фонетику західноукраїнських говірок, ці форми закріплено як норму тодішньої української книжної мови [3, с. 85]. Форми на твердий *-т* досі фіксуються в говірках південної Житомирщини. Що ж стосується форм 3 особи множини дієслова *быти* – *суть* на твердий приголосний, то такі форми, відбиваючи тим самим живу вимову, засвідчуються східнослов'янськими п'ятками ще від XIII–XIV ст. і є характерними для книжної української мови XVII ст. [2, с. 290].

Форми давноминулого та майбутнього часу в українському тексті книги не трапляються взагалі, але широко представлені в польському тексті пам'ятки.

З наведених прикладів творення та відмінювання дієслів Актової книги Овруцького гродського уряду 1678 р. можемо зробити такі висновки.

Системи дієслівного словотвору та словозміни, витворені на основі традицій праслов'янської мови, в умовах білінгвізму, який панував у ті часи на Правобережжі України, взаємозбагачувались та уніфікувались, пристосовуючись до вимог (у нашому випадку) канцелярійного стилю. У мові писаря простежуються тенденції до використання дієслів з суфіксами, успадкованими з попереднього періоду, або ж характерними для північного діалекту. Наприклад, абсолютна перевага інфінітивного суфікса *-ть* над *-ти* та суфікса минулого часу *-л-* над *-в-*. В системі словотвору дієслів від XVI ст. значно зростає популярність префіксації, за допомогою якої творяться нові дієслова та їх форми (особливо це стосується оформлення категорії доконаності / недоконаності дії). Велике значення має стабілізація семантики префіксів, більшість з яких закріпилися сучасною українською мовою. Аналіз пам'ятки

підтверджує, що в українській мові найбільш істотні перетворення, які стосувалися змішування праслов'янських парадигм та розвитку категорій і форм словозміни, закінчилися ще в попередній добі, а, отже, система дієвідмінювання в XVII ст. менше піддавалася змінам, ніж система словозміни імен.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актова книга Овруцького гродського уряду. – Центральний державний історичний архів України в м. Києві – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1.
2. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород, 1960. – 416 с.
3. Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. – Львів, 1941. – 204 с.
4. Історія української мови. Морфологія / за ред. В. Німчук, А. Грищенко, М. Жовтобрюх, В. Русанівський, І. Чепіга – К.: Наук. думка, 1978. – 540 с.
5. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. – К., 1985. – С. 194-195.
6. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 317 с.
7. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI - XVIII вв. – К., 1924. – 183 с.
8. Burzywoda U., Ostaszewska D., Rejter A., Siuciak M. Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia. – Katowice: Śląsk, 2002. – 304 s.
9. Dubisz S., Długosz-Kurczabowa K. Gramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa: Wyd. UW, 2006. – 578 s.
10. Klemensiewicz Z. Próba charakterystyki dwu naczelných funkcji przedrostka w polskim czasowniku // Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU. – 1951. – № 52. – S. 651-654.

11. Kurylowicz B. Język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Knyszyna. – Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, 2005. – 244 s.
12. Rospond St. Gramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa: Wyd. Nauk. PWN, 2005. – 224 s.
13. Śmiech W. Derywacja prefiksalna czasowników polskich. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. – 135 s.